

Boekbesprekingen

Jean Andreau, *Banking and business in the Roman world. Key Themes in Ancient History*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, ISBN 0-521-389327-1 (paperback), xviii + 176 blz., f.59,95.

Waren er Romeinse banken, of bankiers? En wat was de economische betekenis van private financiële transacties in de Romeinse periode? Vragen als deze ontleen hun historiografische importantie voor een belangrijk deel aan het inmiddels bijna anderhalve eeuw oude debat over de status van de antieke economie. In grote lijnen kan dit debat als volgt worden samengevat: aan de ene kant staan de modernisten (of formalisten), die de antieke economie (dat wil zeggen, de economie van de Griekse stadstaten en het Romeinse rijk) wat betreft complexiteit en ontwikkelingsniveau vergelijken met de economie van West-Europa aan de vooravond van de Industriële Revolutie, of soms zelfs met die van negentiende-eeuws Europa. Zij zien, in Andreau's woorden, slechts een verschil in *kwantiteit*, niet in *kwaliteit* tussen vroeg-modern Europa en de oudheid, met name het Romeinse rijk. Aan de andere kant staan de primitivisten (of substantivisten), die beweren dat de antieke economie was ingebed in allerlei, voor de Grieks-Romeinse oudheid typerende sociale, institutionele en mentale structuren, die verhinderden dat deze ooit de specifieke interne dynamiek bereikte van de Europese economie van vlak voor de industrialisatie.

Van belang is met name de economische betekenis van de niet-agrarische sectoren van de economie: nijverheid/industrie, handel en de financiële sector. Veel economisch-historici menen dat het juist deze sectoren waren die vanaf de late middeleeuwen aan een ongekende bloeiperiode begonnen in West-Europa, een bloeiperiode die leidde tot het ontstaan van een 'kapitalistische mentaliteit' onder de Euro-

pese stedelijke bourgeoisie, en tenslotte tot de Industriële Revolutie. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de primitivisten het belang van deze sectoren voor de Romeinse economie stelselmatig gemarginaliseerd hebben, terwijl de modernisten juist het omgekeerde deden.

Jean Andreau stelt zich in dit boek, evenals in zijn eerdere werk, bewust op in een middenpositie. De Franse oud-historicus, verbonden aan de prestigieuze *Ecole des Hautes Etudes et Sciences Sociales* in Parijs, heeft zich met zijn jarenlange studie naar de economie en de private financiële sector in het Romeinse rijk nooit in een van beide kampen willen plaatsen. Volgens Andreau zijn er in elke preindustriële samenleving drie sociale groepen te onderscheiden die (gedeeltelijk) actief zijn in de niet-agrarische sectoren: (1) de landbezittende elite, die soms een gedeelte van haar *patrimonium* investeert in handel, nijverheid of financiën, (2) de groep die Andreau de 'urban professionals' noemt, de kleine handelaren en bankiers, maar ook de ambachtslieden en winkeliers. Tussen deze beide groepen in bevindt zich dan (3) de groep van de 'entrepreneurs', rijke, professionele handelaren en financiers, die zich bezighouden met winstgevende, grootschalige transacties. Zij behoren noch tot de landbezittende elite, noch tot de 'urban professionals', hoewel zij soms bindingen met beide groepen hebben, en het is duidelijk dat zij volgens Andreau de sleutel vormen tot 'modernisering' van de economie. Zij werken en denken op 'kapitalistische' wijze en vormen derhalve het belangrijkste raakpunt van de pre-industriële economie met de industriële wereld. Het aandeel dat de drie groepen hebben in het economisch leven van verschillende preindustriële maatschappijen wisselt sterk. In de Romeinse maatschappij was het aandeel van de 'entrepreneurs' volgens Andreau mar-

ginaal. Het meeste kapitaal was in handen van de landbezittende elite, die wel tot op zekere hoogte actief was in de niet-agrarische sectoren van de economie, maar altijd vanuit de ideologie van het *patrimonium*. Rijkdom en landbezit waren noodzakelijke voorwaarden voor de verwerving van sociale en politieke status, en het was de taak van een *paterfamilias* om ervoor te zorgen dat het familiebezit ongeschonden, en het liefst enigszins uitgebreid, doorgegeven kon worden aan de volgende generatie. Deze mentaliteit zorgde ervoor, zoals Andreau overtuigend duidelijk maakt, dat de elite zich niet inliet met al te avontuurlijke financiële transacties. Er circuleerden significante hoeveelheden kapitaal binnen de Romeinse elite, maar de meeste van deze leningen dienden een sociaal of politiek doel, en werden maar al te vaak aangewend ter financiering van *conspicuous consumption*.

Aan de andere kant hadden bepaalde leningen (een minderheid, volgens Andreau) wel degelijk een 'productief' karakter. Hij lost het in economisch-historische literatuur endemische definitieprobleem rond het begrip 'productief' op door het te definiëren als 'whatever relates to the production, transportation, or distribution of goods' (p.156). Inderdaad financierden leden van de Romeinse elite (vaak indirect, via vrijgelatenen of cliënten) wel handel, goederentransport en nijverheidsproductie, net zoals zij zoveel andere zaken financierden (politieke campagnes, openbare gebouwen, tempels, infrastructurele werken). Binnen Andreau's brede, neutrale definitie kan op sommige van deze kapitaalstromen zeker het etiket 'productief' geplakt worden, maar ik betwijfel of ons historisch inzicht gebaat is bij dergelijk gegoochel met definities. De meeste kapitaalstromen binnen en vanuit de elite dienen naar mijn mening toch geïnterpreteerd te worden in de context van het streven naar maatschappelijke status en prestige, ook als het rentedragende leningen betrof, die immers hun plaats hebben binnen de ideologie van het *patrimonium*

en het streven naar vergroting daarvan.

Desalniettemin waren er lager op de sociale ladder, in de groep van de 'urban professionals', wel degelijk mensen te vinden die zich op professionele wijze bezig hielden met het beheren en uitlenen van kapitaal van anderen. De meest interessante onder hen waren de zogenaamde *argentarii*, die kapitaal van particulieren tegen uitbetaling van rente in deposito hielden, en dit vervolgens weer gebruikten voor rentedragende leningen aan eenieder die maar behoefte had aan kapitaal. De bezigheden van de *argentarii* lijken nog het meest op datgene wat wij onder 'bankieren' verstaan. Hun actieradius was echter vooral lokaal en regionaal en zij opereerden meestal alleen, althans, er zijn uit de bronnen geen voorbeelden bekend van samenwerkende groepen *argentarii*. De hoofdstukken van Andreau's boek die handelen over de diverse categorieën bankiers en financiers buiten de elite vind ik verreweg de boeiendste. Zij onthullen een complexe alledaagse economische werkelijkheid, die ook los van het debat over de status van de antieke economie historische relevantie bezit, omdat op deze manier iets meer duidelijkheid ontstaat over de wijze waarop de lagere stedelijke middengroepen in het Romeinse rijk hun leven organiseerden. Ook de hoofdstukken over documentaire bronnen betreffende financiële activiteiten, zoals de 'tabletten van Murecine' die de administratie van de Sulpicii bevatten, een groep vrijgelatenen die zich bezighielden met alerhande financiële transacties, en de *tesserae nummulariae* (een soort benen of ivoren plaatjes met daarop de naam van een muntkeurmeester -meestal een slaaf-, die aan gesloten zakken geld werden bevestigd, als bewijs dat de inhoud van de zak was gecontroleerd op echtheid en volledigheid) zijn zeer de moeite waard, evenals het hoofdstuk over de rentevoet.

In het laatstgenoemde hoofdstuk laat Andreau zich echter betrappen op een inconsequentie. Hij sluit zijn verhandeling over de mogelijke oorzaken van de vele fluctuaties van de rentevoet die in de bron-

Boekbesprekingen

nen gedocumenteerd zijn af met de opmerking dat dergelijke fluctuaties (volgens de bronnen!) geen *economische* oorzaak hadden, maar vooral het gevolg waren politieke en militaire gebeurtenissen (politieke crises, oorlogen etc.) (p.98). Enkele bladzijden daarvoor haalt hij echter enige passages uit juridische teksten aan (*Dig.*13,4,3 [Gaius]; 26,7,7,10 [Ulpianus]; 27,4,3,1 [Ulpianus]), waaruit blijkt dat de hoogte van de rente wel degelijk werd bepaald door de vraag naar en het aanbod van kapitaal. Nu zal ik niet ontkennen dat fluctuaties in de rentevoet het gevolg kunnen zijn van politieke en militaire strubbelingen, maar het lijkt me onnodig om te ontkennen dat er in het Romeinse rijk sprake was van een (zij het rudimentaire) kapitaalmarkt, hetgeen Andeau met zijn opmerkingen impliciet lijkt te doen (beide verklaringen sluiten elkaar overigens niet geheel uit; oorlogen bijvoorbeeld kunnen de vraag naar kapitaal sterk doen toenemen, waardoor de rente stijgt). We stuiten hier op een veel voorkomend verschijnsel in de economisch-historische literatuur over de oudheid, namelijk de *face-value* acceptatie van de verklaringen die antieke auteurs geven voor wat in onze ogen economische verschijnselen zijn. Andeau's conclusie dat fluctuaties in de rentevoet vooral politiek/militair verklaard moeten worden is grotendeels gebaseerd op beschrijvingen in literaire bronnen, waar dergelijke fluctuaties worden genoemd in verband met politieke of militaire crises. We moeten onze visie op economische processen in de antieke wereld echter niet te zeer laten beïnvloeden door de reikwijdte van het conceptuele apparaat van antieke auteurs die de gevolgen van dergelijke processen beschrijven. Zelfs al hadden de Romeinen geen idee van 'de economie' als dimensie van de sociale werkelijkheid, en zagen zij slechts 'a system of financial relations that functioned in an autonomous fashion, mechanically', zoals Andeau stelt (p.109), dan betekent dit nog niet dat er geen (gedeeltelijk) geïntegreerd systeem van kapitaal- en goederenmarkten bestond in het

Romeinse rijk. De Romeinen waren zich niet volledig bewust van de op elkaar inwerkende krachten in het economische systeem, zij voelden slechts de repercussies ervan, en zochten daar hun eigen verklaringen voor. Historici dienen deze verklaringen te allen tijde serieus te nemen, maar zich tegelijkertijd in hun eigen verklaringen niet te beperken tot de perceptie van de antieke schrijvers. Wat economische kennis betreft, ikzelf betwijfel of die volledig afwezig was in de Romeinse maatschappij. De zojuist genoemde passages van de juristen doen anders vermoeden, en er zijn meer van dergelijke intrigerende 'hints' aan te wijzen.

Mijn laatste punt betreft de plaats van onderzoek als dat van Andeau in het debat over de antieke economie als geheel. 'In the present work', schrijft de auteur, 'the Industrial Revolution constitutes the distant point of comparison' (p.8), waarna hij ruim honderdvijftig pagina's lang het financiële leven in de Romeinse wereld continu beschrijft met behulp van de termen 'archaïsch' en 'modern.' Sommige aspecten vindt hij 'archaïsch', dat wil zeggen, typerend voor de oudheid, andere acht hij 'moderner', dat wil zeggen, meer gelijkend op vroegmodern Europa. Gedurende deze hele discussie blijft hij er voortdurend impliciet van uitgaan dat economisch-historici van de vroegmoderne periode de verklaring voor de Industriële Revolutie nog steeds zoeken in de dynamische ontwikkeling van de niet-agrarische sectoren in de West-Europese steden vanaf de late Middeleeuwen. Echter, veel historici geloven tegenwoordig niet meer zo in deze these, die vooral geassocieerd kan worden met het werk van Max Weber, Pirenne en Postan. Robert Brenner heeft het belang van veranderingen in agrarische klasserverhoudingen benadrukt als voorwaarde voor het ontstaan van een kapitalistische economie, en de Engelse historicus Tony Wrigley heeft gewezen op de ingebruikname van fossiele brandstoffen, waardoor de preïndustriële, organische economie definitief zijn grenzen kon verleggen. Andeau

lijkt zich niet erg bewust van dit alles, en dit is een verwijt dat meerdere economisch-historici van de oudheid te maken valt. De eerlijkheid gebiedt mij echter te zeggen dat hij wel een serieuze poging doet aan het primitivisme-versus-modernisme-debat te ontsnappen door er steeds op te wijzen dat de Romeinse economie in sommige opzichten leek op de vroegmoderne (en de moderne) periode, maar in andere totaal niet. Historici moeten zich daardoor volgens Andreau niet in de war laten brengen, het duidt er juist op dat we te maken hebben met een complexe historische werkelijkheid, die zich niet laat analyseren met behulp van eenzijdig gerichte benaderingen. De economie van één van de grootste en machtigste rijken uit de preindustriële periode is louter en alleen om zichzelf de bestudering meer dan waard, en Andreau's boek levert een fascinerende, uitdagend geschreven en bijzonder leerzame bijdrage aan die studie.

Arjan Zuiderhoek

B.J.P. van Bavel, *Transitie en continuïteit: de bezitsverhoudingen en plattelands-economie in het westelijk gedeelte van het Gelders rivierengebied, ca. 1300-1570*. Uitgeverij Verloren, Hilversum 1999, ISBN 90-6550-045-6, 720 blz., f.125,-.

Hoewel al meer dan twintig jaar gedebatteerd wordt over de rol van bezitsverhoudingen in het economisch veranderingsproces in de late middeleeuwen, is hier tot op heden weinig Nederlands onderzoek naar gedaan. Dit is opvallend, omdat juist Nederland zich in deze periode ontwikkelde van een perifere moerasdelta tot een centrum van de wereld-economie. Het is daarom toe te juichen dat ondermeer de vereniging 'Gelre' fondsen ter beschikking stelde voor het schrijven van dit boek. Het is een welkome aanvulling op het werk van Peter Hoppenbrouwers (over het Land van Heusden) en Eric Thoen (over Vlaanderen). Bij het doorbladeren wordt al snel duidelijk dat dit boek zich niet in de eerste plaats

richt op een publiek van economisch-historici. Het geringe aantal tabellen en het ontbreken van bijlagen doen vermoeden dat de auteur zich vooral heeft gericht op geïnteresseerde leken. Dat neemt echter niet weg dat het onderzoek in essentie kwantitatief van aard is. Onderzocht wordt hoe, en in welke mate, de verdeling van het (grond-) bezit over de verschillende bevolkingsgroepen veranderde. Het ligt daarom voor de hand het aandeel van deze groepen in het totale grondoppervlak overzichtelijk weer te geven en hieraan conclusies te verbinden. Zo had het kwantitatieve onderzoek voor leken inzichtelijk gemaakt kunnen worden.

Juist op dit punt blijft het boek echter ernstig in gebreke. Een tabel met daarin het percentuele aandeel in het totale grondbezit van verschillende sociaal-economische groepen verschijnt pas op pagina 427. Deze tabel heeft bovendien betrekking op het hele onderzoeksgebied: een uitsplitsing in deelgebieden ontbreekt. Dit is hoogst merkwaardig, omdat Van Bavel veel aandacht besteedt aan de verschillen tussen de 'microregio's', zoals hij ze noemt. Deze gebieden worden wel afzonderlijk behandeld, maar een eenvoudig overzicht van de bezitsverhoudingen per regio ontbreekt.

De weinige overige tabellen in het boek lijken vooral bij wijze van illustratie aangebracht. De kwantitatieve gegevens zijn dan ook vooral in de tekst opgenomen. Met name in hoofdstuk drie heeft dit tot gevolg dat de tekst doorspekt is met getallen en percentages die de leesbaarheid niet ten goede komen. Het boek lijkt toegankelijk door het geringe aantal tabellen en grafieken, maar is dat niet. Integendeel: de opsommingen van oppervlaktes en percentages zijn vermoeiend om te lezen en volstrekt onoverzichtelijk.

Een tweede bezwaar betreft de bewerking van de gegevens. Kwantitatief onderzoek biedt vele mogelijkheden die door Van Bavel niet worden benut. De lezer wordt geconfronteerd met enige percentages die door de auteur met elkaar worden vergeleken. Van Bavel maakt niet duidelijk volgens

Boekbesprekingen

welke kwantitatieve maatstaf onderscheid gemaakt moet worden tussen structurele ontwikkelingen en 'toevallige' variatie. Ook ontbreekt bijvoorbeeld een *gini-index* of een andere gangbare grootheid voor het berekenen van bezitsongelijkheid. Deze lezer kreeg de indruk dat de auteur niet bijzonder thuis is in kwantitatief historisch onderzoek en dit daarom zo eenvoudig mogelijk heeft gehouden. Bij een kwantitatief onderzoek als dit is dat toch wel een beetje jammer.

Een derde probleem betreft de presentatie van de bronnen. Van Bavel heeft ervoor gekozen de grondbezitters zo veel mogelijk stuk voor stuk te behandelen in het deel waarin ook de kwantitatieve gegevens worden weergegeven. Hierbij gaat hij bovendien uitgebreid in op het gebruikte bronnenmateriaal. Zo worden wij bijvoorbeeld ingelicht over de heroprichting van een vicarie te Rumpt in 1568, waarvan de oorspronkelijke stichtingsakte verloren was gegaan in de troebelen. Dit geeft Van Bavel vervolgens aanleiding tot een bespiegeling op de religieuze gevoelens van Thomas van Scherpenzeel, heer van Rumpt. (p.181). Dit is bovendien geen uitzondering: de inventarisatie van de bezitsverhoudingen wordt opgesierd door een onafzienbare hoeveelheid van dergelijke details, die als zodanig wel interessant zijn, maar het betoog moeilijk leesbaar maken.

Daar staat tegenover dat Van Bavel tenminste de moeite neemt zijn bronnen grondig te beoordelen. Goede bronnenkritiek komt er in economisch-historisch werk vaak wat bekaaid af en het is toe te juichen dat Van Bavel hieraan ruim aandacht besteedt. Bovenstaande kritiek heeft dan ook vooral betrekking op de plaats in de tekst van de bronbeschrijvingen, minder op de aard ervan. Van Bavel beschikt over een benijdenswaardige kennis van zijn materiaal.

De conclusie die Van Bavel aan het slot van zijn boek trekt is weinig bevredigend: de bezitsverhoudingen zijn grotendeels hetzelfde gebleven in de onderzochte periode. Daarbij merkt hij op dat ná de door hem beschreven periode, ongeveer vanaf de

Nederlandse Opstand waarschijnlijk wel veranderingen hebben plaatsgevonden. Waarom dan het jaar 1570 als eindpunt genomen? Duidelijk is in ieder geval dat onderzoek naar de veranderingen in de bezitsverhoudingen in de tweede helft van de 16^e eeuw wenselijk is.

Al met al is dit boek vooral de weerslag van grondig bronnenonderzoek. Dat dit onderzoek niet in een beter gestructureerd boek heeft geresulteerd is zeer te betreuren. Dit probleem had deels ondervangen kunnen worden door de gevonden gegevens anders te presenteren. Dat neemt niet weg dat ook het onderwerp een meer grondig kwantitatief onderzoek verdient dan in dit boek wordt beschreven.

Tot slot nog een laatste punt van kritiek; de omslag is opgesierd met een afbeelding van een polder bij Enkhuizen uit 1605. Schrijver dezes vindt het hoogst eigenaardig dat een dergelijke afbeelding op een boek over het Gelders rivierengebied (tot 1570!) wordt geplaatst. Was er misschien geen Gelderse afbeelding voorhanden? Of kon deze de ontwerper niet bekoren? Vreemd.

Ralf Futselaar